

Tagar medeniyeti

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025
Tagar medeniyeti TAGAR KÜLTÜRÜ

Orta Asya'nın eski toplumları özgün coğrafi konumlarından dolayı Avrasya bozkırlarındaki Saka tipi kültürlerin oluşumunda önemli yere sahiptir. Bu bölge batıdan Büyük Kazak Bozkırı, kuzeyden geniş Tayga ormanları, doğudan Baykal gölü, güneyden ise Orta Asya çölleriyle çevrilidir. Bol su kaynaklarının, dağların ve çeşitli otların bulunduğu bozkırların bir arada bulunması eski zamanlardan beri insanların dikkatini çekmiştir. Zira, insanlar bu ortamda en verimli üretim şekillerini uygulayabilirlerdi. M.Ö. I. binyılın başlarında son Bronz Dönemi'nin Karasuk kültürünün yerini Tagar kültürü almıştır. Bu kültür Asya'nın merkezinde mevcut olmuş ve doğudan Sayan dağları, batıdan ise Altay dağlarıyla çevrelenmiş Minusinsk-Hakas havzasının bozkırlarını kapsamıştır. Bu nedenle de Tagar kültürü diğer kültürlerden daha az etkilenmiş ve bronz döneminde ortaya çıkmış yerli gelenekler üzerinde gelişmiştir.

Bu bölge, bazı yerlerde kuru olan keskin kara iklimine sahiptir. Havzaların yüzeyi yaz güneşi sayesinde çok ısınmaz. Yıllık yağmur miktarı yılda 24-300 mm'yi geçmez. Doğal bozkır otlakları hayvancılığın temel yem kaynağını oluşturmaktadır. Çiftçilik için sulama gerekmektedir.

Bölgenin faunası çok zengindir. Bölgeye özgü Sibiryalı hayvanlarının dışında güney bölgelere Moğolistan'dan ve Kuzeybatı Çin'den hayvanlar gelmektedir. Dağlarda çeşitli kürk hayvanları, ayrıca Avrupa mususu, karaca, ren geyiği, misk geyiği, yaban keçisi, yaban koyunu, ayı, yaban domuzu, kurt, yüksek dağlık bölgelerde ise kar leoparı da bulunmaktadır.

Orta Asya'nın bozkır havzalarının doğal ortamı yerleşik hayvancılık için de çok elverişliydi. Çiftçilik suvarma gerektiriyordu ve sık sık görülen donlar ekinlere zarar veriyordu. Onlarla ve yüzlerle kilometre mesafeye dikey yönde

mevsimlik göçler (yazın dağ otlaklarına, kışın ise daha az karlı aşağı bölgelere) yapılıyordu. Bu, mevsimlik hayvancılık türü Orta Asya'nın günümüzdeki Türk halklarında (Altaylılar, Hakaslar, Tuvalılar) da görülmektedir. L.N.Potapov'a göre bu, eski zamanlardan beri yüzyıllar boyunca oluşagelmıştır.[1]

İdeal üretim şeklinin, demograf ve hayvan dengesinin bozulması eski toplumlarda sosyal gerilim, sosyal patlama ve göçlere neden oldu.

■ Tagar Kültürünün Üzerine Çalışmalar

XVIII. asrın başlarında Çar I. Petro'nun fermanı doğrultusunda Sibirya'nın ve Orta Asya'nın geniş bozkırlarının benimsenmesine başlanıyor ve Sankt Petesburg'dan Bilimler Akademisi'nin ilk keşif heyetleri gönderiliyor. Onlar bölgede çok yönlü araştırmalar yapıyorlardı. D. G. Messerschmidt'in (1720-1727), G. P. Miller'in (1733-1744), daha sonra ise P. S. Pallas'ın (1770) başkanlığında bir kaç keşif heyeti gönderilmiştir. Bu heyetler Yenisey'deki Tagar höyüklerinin ilk bilimsel kazılarını gerçekleştirmiş, eşya koleksiyonları toplamış, çeşitli dönemlere ait en önemli abidelerin tasvirini vermiş ve toplanmış kaynakların bir kısmını yayımlamıştır.

Geçen yüzyıllar boyunca P.K.Frolov, N.M.Martyanov, D.A.Klements vd. gibi yerli aydınlar geniş çaplı araştırmalar yapılmışlar. Bu araştırmalar, yerli müzelerin arkeolojik koleksiyonlarının kazı ve tesadüfi bulgularla önemli ölçüde zenginleşmesinde büyük paya sahiptirler. Bu dönemde yazılar ve Yenisey ve Altay'ın kaya resimleri gibi abideler bulunmuştur. Bunların büyük bir bölümü Erken Göçebeler Dönemi'ne, yani M.Ö. I. binyıla aittir. Ayrıca, Altay ve Minusinsk havzasının çeşitli bölgelerinde V.P.Radlov ve A.V.Adrianov tarafından düzenli kazılar yapılmıştır. A.V.Adrianov'un elde ettiği kaynakların bir bölümü araştırmacının kendisi tarafından yayınlanmış (1906, 1908, 1916, 1902-1924), bir bölümüne ise Sovyet arkeologlarının çalışmalarında atıfta bulunulmuştur.[2] 1920'li yıllardan itibaren Sibirya'nın ve Orta Asya'nın arkeolojik abidelerinin öğrenilmesi büyük arkeologlar

S.A.Teplouhov, G.Merhard, S.İ.Rudenko, S.V.Kiselev ve M.P.Gryaznov'un adıyla bağlıdır. Bu dönemde S.A.Teplouhov ilk kez sadece arkeolojik bulguların analizine değil, arkeolojik abidelerin küçük bir bölgede araştırılması ve etnografi, antropoloji, dilbilimi, toponomi vs. verilerin eklenmesi suretiyle bu abidelerin kronolojik bölümlene standardının oluşturulması gibi hedeflere yönelik kazı araştırmalarının teşkili ve gerçekleştirilmesinde bilimsel yaklaşımı ortaya koymuştur. C.A.Teplouhov çok sayıda kazı sayesinde kabir yapılarının, gömme geleneklerinin ve kabir eşyalarının değişimini dikkate alarak Minusinsk havzası kültürlerinin periyodik cetvelini oluşturmuştur (1929). O, daha sonraları Tagar kültürü (Tagar adasındaki benzer höyük kazılarına göre) olarak adlandırılan Minusinsk höyük kültürünü Saka Dönemi'ne ait saymıştır. O, bu kültürü birbirini izleyen dört döneme ayırmıştır. S.V.Kiselev ise Tagar kültürünü üç aşamaya bölmüştür. Bu çalışmalar bulguların sistemleştirilmesi, Sibirya'nın ve Orta Asya'nın eski tarihinin ortaya çıkarılması için onların anlamlarının açıklanması açısından büyük önem taşımaktadır. Gerçi, aşamaların kesin tarihlerinin daha sonralar düzeltilmesi gerekmiştir. M.P.Gryaznov, bir dönemden diğerine geçiş sırasındaki sosyal-ekonomik değişimler konusuna çalışmalarında büyük yer ayırmıştır. O, Güney Sibirya'nın M.Ö. 11-1. binyılların sonlarına ait arkeolojik bulgularının esas kitlenin yarıgöçebe ve göçebe hayvancılığa geçtiğini emin bir şekilde söylemeye imkan verdiğine ve bunun, kültürlerin arkeolojik görünümünde açık bir şekilde ifade edildiğine dikkati çekmiştir.[3] M.P.Gryaznov bu dönem için yeni bir kavram- erken göçebeler dönemi kavramını önermiştir. Bu kavram, kronolojik çerçevesi M.Ö. I. binyıllı, yani Kuzey Karadeniz boyundaki Saka dönemini kapsayan dönemin özünü açıklamaktadır.

Sibirya ve Orta Asya halkaları tarihinin öğrenilmesinde önemli aşamalardan birini S.V.Kiselev'in sentez niteliği taşıyan monografisi olmuştur (1951). O, bu çalışmasında eski toplum kültürlerinin oluşumu ve gelişiminin tüm konularına değinmiş

ve o döneme kadar mevcut olan arkeolojik bulguların sentezini yapmıştır. Onun fikrinde, Güney Sibirya'nın Saka kültürleri M.Ö. VII. yüzyıla doğru oluşmaya başlamıştır. Bunu dikkate alarak, S.V.Kiselev aşağıdaki sınıflandırmayı önermiştir:

- I. Dönem- M.Ö. VII. yüzyıldan V. yüzyılın başlarına dek,
- II. Dönem- M.Ö. V-III. yüzyıllar,
- III. Dönem- M.Ö. II-I. yüzyıllar.

Tagar kültürünün günümüzdeki bazı araştırmacıları da benzer sonuçlara varmışlardır.[4]

Teplouhov-Gryaznov sınıflandırması daha fazla kabul görmüştür. M.P.Gryaznov 1950-60'lı yıllarda Leningrad Üniversitesi'ndeki Sibirya arkeolojisi üzerine ders notlarında Tagar kültürüne ilişkin kendi sınıflandırmasını ortaya koymuştur. Bu sınıflandırma yalnız 1968 yılında kısaltılmış bir şekilde yayınlanmıştır. O, kabir yapılarının, gömme geleneklerinin, kabir eşyalarının değişimine dayanarak, Bronz Dönemi'nin yerli Karasuk kültürüne ait olan Tagar kültürünü birbirini izleyen dört döneme ayırmıştır: I. Dönem- Bainovsk dönemi (M.Ö. VII. yy.), II. Dönem- Podgornovsk dönemi (M.Ö. VI-V. yy.), III. Dönem- Saragaşensk Dönemi (M.Ö. IV-III. yy.), IV. Dönem- Tesinsk dönemi (M.Ö. II-I. yy.). Petersburg'dan gelen Krasnoyarsk ve Orta Yenisey keşif heyetlerinin yoğun çalışmaları sonucu elde edilen yeni bulguların artmasıyla bu sınıflandırma daha da netleşmiştir (ilki M.Ö. VIII. yüzyıla ait edilen, birbirini izleyen yedi dönem belirtilmiştir).[5] Ancak genelde M.P.Gryaznov'un dört dönemli sınıflandırması kullanılmakta ve yeni araştırılan abideler ilk önce bu sınıflandırmaya göre kıyaslanmaktadır.[6] Erken Tagar kültürüne ilişkin özelliklerin detaylı incelenmesi, bazı aşamaların kronolojik çerçevesinin yeniden belirlenmesi ve Tagar kültürünün başlangıcının en azından M.Ö. IX- VIII. yüzyıllara ait sayılması için ön ayak oluşturmaktadır. Abidelerin bu kadar erken bir döneme ait sayılması çeşitli laboratuvarlarda yapılmış çok sayıda radyokarbon testiyle de kanıtlanmıştır.[7]

Ayrıca, erken Tagar abidelerinde, batı bölgelerle organik bağları bulunan ve M.Ö. I. binyılın birinci yarısında Orta Yenisey’de Kazakistan-Orta Asya kültür yenilikleri dalgasını izlememizi sağlayan unsurlar gözlemlenmektedir.

Minusinsk havzası kültürlerinin tarihi gelişim sürecine ilişkin diğer bir görüş N.L.Çlenova tarafından ortaya atılmıştır (1967). O, Minusinsk havzasında eş zamanlı olarak Bronz Dönemi’nin farklı kültürel oluşumlarına ait bir kaç kültürün ve kültür grubunun mevcut olabileceğini düşünmektedir (1972). Ancak bir kaç bölgede (Tepsey dağı eteklerindeki Çernov ve Karasuk nehrlerinin vadileri) yapılan farklı kültürlere ait arkeolojik abidelerin araştırılması aynı bir bölgede iki ve daha fazla kültürün bir arada bulunduğunu doğrulamamış, fakat tarihi kültürel dönemlerin sırasını ve Tagar kültürünün Karasuk kültürünün (Tagar kültürünün Karasuk-Kamennolojsk-Bainovsk aşaması) devamı olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Tagar kültürünün kuzey sınırlarında son dönemlerde de devamlı kazılar yapılmaktadır. Bu kazılar Açinsk seyrek ormanlığındaki kültür oluşumunun yerel özelliklerini kapsamlı bir biçimde ortaya koymaya olanak sağlamıştır.[8]

■ Kültür ve Gömme Geleneği

Tagar kültürü genelde Krasnoyarsk bölgesinin güneyinde ve Hakasya Cumhuriyeti’nde rastlanan Tagar mezarlıkları bulgularıyla temsil olunmuştur. Bunlar, mezarların etrafını çevreleyen yüksek dikili taşlar sayesinde bugün de yeterince açık şekilde göze çarpmaktadır. Daha eski mezarlıklar çok sayıda olup mezarın yapısına göre tek tiplidir. Daha sonraki döneme ait olanlarda ise daha az höyük ve değişik kabir abideleri bulunmaktadır. Tagar gömme geleneğinin karakteristik özelliği ölünün, dik (bazen yatay şekilde) şekilde toprağa dikilmiş taşlardan oluşan kare veya dik dörtgen şekilli duvarlarla çevrelenmiş alanda gömülmesidir. Duvarlar boyunca ve köşelerde yüksek dikili taşlar bulunmaktadır.

Erken Tagar dönemine (M.Ö. IX-X. yy.) ait bu duvarlar

ölçülerine ve orantılarına göre Karasuk Dönemi'ndekilere yakın olup yükseklikleri bir metreyi bulmaktadır. Çoğu zaman duvarlar birbirine yakın yapılmış, ayrıca payandalarla takviye edilmiştir. Duvarlarda sayısı sekize ulaşan dikili taşlara rastlanılmaktadır. Bazen bunlarda dikey taş levhalardan özel olarak yapılmış girişler de bulunmaktadır. Bu duvarlar içinde genelde sonuncusu daha sonra yapılmış bir veya iki mezar bulunmaktadır. Kabir yapılarının en yaygın türü bir, bazen ise iki adamın gömüldüğü taş kutulardır. Tagar gömme geleneğinin genel özelliği kabirlerin ölçülerinin giderek artması, kutuların yerini tedricen kalın ağaç örtüyle kaplanmış ağaçtan yapılmış odacıkların alması, defin olunanların sayısının artması, büyük kabirlerin ise aile gruplarının toplu şekilde gömüldüğü mahzenlere çevrilmesidir.

Önceleri ölümler, sırt üzerine ve başları güneybatıya (bazen kuzeydoğuya) olmak kaydıyla gömüldüğü halde, daha toplu mahzenlerde ölümler sayılarına ve kabrin ölçülerine bağlı olarak değişik istikametlerde gömülüyorlardı. Erkeklerin baş tarafında, içinde sıvı yemek bulunan bir veya iki kap, ayak tarafında ise sığır, bazen ise koyun ve at eti parçaları konuluyordu. Onun yanına ayrıca, gövde boyunca uzun saplı balta, kemerin sağ ve sol yanlarında hançer ve bıçak, ayak tarafta ise içinde oklar bulunan okluk gibi silahlar da konuluyordu.[9] Kadınların kemerinde ise bıçak veya içinde tuvalet eşyaları (ayna, tarak) olan çanta bulunmaktadır. Giysiler çok sayıda boncuklar, desenler ve asmalarla süslenmiştir. Ölümlerin giysisinin, baş giysisinin ve saçlarının süslendiği karmaşık boncuk takımlarına rastlanılmaktadır.

Erken Tagar Dönemi'nin Podgornovsk aşamasında yüksekliği 4 metreyi, duvarlarının çevresi 30 metreyi bulan ve 10-13 dikil taşlarla çevrelenmiş zadegan höyüklerine rastlanılmaktadır.[10] Buradaki geniş odalarda zenginler gömülmüştür (Kara-Kurgan, Uzun-Oba, Tigey vd.).

Tedricen yöneticiler, kahin-savaşçı aristokrasisi ve diğer sosyal tabakalar oluşmağa başlıyor. Nomad toplumundaki bu gelişmeler karmaşık dini sistemleri, statülerin gömme gelenekleriyle pekiştirilmesini, belli mevki işaretlerini

(altın göğüs levhası ve göğüs zırhlığı ortaya çıkmıştır), çeşitli sanat dallarını ve mitolojik gelenekleri gerektiriyordu.

Saka Dönemi'ne ait kaya üstü resimlerde "kurban verilen hayvanların geçişi", "kutsal geyik", "güneş atları", "barış dönemi sahneleri", "av sahneleri" (süvarilerin ve piyadelerin), "savaş sahneleri" (piyadelerle süvariler ve süvarilerin kendi arasındaki), "mitolojik-törenselleşmiş içerikli" süjeler (sema atları, ahret dünyasına yol, savaşçıların yolcu edilmesi, bayram ayinleri) gibi çeşitli süjeler ve olaylar işlenmiştir. Hayvan üslubunun ve menşesi itibarıyla önceki dönemle bağlı süjelerin giderek yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Şöyle ki, günümüzde Erken Bronz Dönemi'ne ait Okunevsk sanatı ile Saka-Sibirya sanatı[11] ve Karasuk ile Saka hayvan üslupları arasında ayrı ayrı süjelere ve ifa tarzı özelliklerine göre belli benzerlikleri ortaya çıkarmak mümkün olmuştur.[12]

Saka-Sibirya hayvan üslubunda yapılmış çeşitli süjelerin ve figürlerin Hindistan'a ve Çin'e kadar geniş bir arazide yaygın olduğu gözlemlenmektedir (Jettmar 1964, 1979; 1991). Bu, sadece göçebe kültürlerin hareketliliği ile değil, aynı zamanda bu dönemde yaşamış birçok Hint-İran halklarının hayat felsefesi sistemlerinin benzerliği ile açıklanabilir.

Orta Asya'nın bu döneme ait çok sayıdaki kaya üstü resimlerinde, ayrıca savaş sahneleri, toplumda bir kaç askeri zümrenin oluştuğunu gösteren askeri tören fragmanları da yer almaktadır. Bu resimlerde düzlem üzerindeki figürler farklı ölçülerde çizilmiştir.[13]

Bir sonraki Sarageşan Dönemi'nde gömme geleneklerinin ve kabir üstü yapıların değişimi görülmektedir. 200-300 metre kareye kadar alanı olan büyük ölçülü sekiz-yirmi taşlı duvarlarla çevrili alanda iki, üç ve daha çok kare şekilli toplu mezar bulunmaktadır. Özel giriş aracılığıyla aynı bir soydan 200'e kadar kişinin gömüldüğü kabirlerin yanı sıra daha zengin kişilerin münferit mezarları da bulunmaktadır. Çocuklar ya taş kutucuklarda ya da toplu mezarlarda kadınlarla birlikte gömülüyordu. Kabir eşyaları Podgornovsk Dönemi'ndekilerin

aynısıdır. Fakat, seramikler, iş araçları ve silahlarda bazı değişiklikler görülmektedir. Bronz mamullerin genel evrim meyli, ölçülerinin kullanılması imkansız olan minyatür biçimlere kadar küçülmesidir. Bu dönemde çok sayıda geyik şekilli bronz ve altın göğüs levhaları ortaya çıkmıştır. Bunlar ölümlerin giysilerine dikiliyor ve muhtemelen bir tür madalya niteliği taşıyorlardı. Zira, bunlara daha çok erkek savaşçı mezarlarında rastlanmaktadır.

Bu dönemde Tagar toplumunda aristokrasi zümresi kesin bir şekilde ortaya çıkıyor. Bunu, Abakan'dan 60 km kuzeye doğru büyük "Çar" vadisindeki yüksekliği 20 metreyi bulan çok büyük höyükler de kanıtlamaktadır. S.V.Kiselyov tarafından kazısı yapılan "Büyük Salbık" höyüğünde 11 metre yükseklikte piramit şekilli toprak kümesi ve devasa taş levhalardan (ağırlığı 50 tonu bulan) yapılmış büyük duvarlar bulunmuştur. Duvarların her biri (uzunluğu 75 metreye kadar) tek parça levhalardan ve 4-6 metre yükseklikteki dikili taşlardan yapılmıştır. Doğu taraftaki giriş boyunca dikey taş levhalar yer almaktadır. Derinliği 1.8 metre olan 5x5 metre ebatındaki kare şekilli mezar tamamen yağmalanmış, sadece yedi kişinin kalıntıları altın folyo parçaları ve bir de bronz bıçak kalmıştır. Ancak yapının çok büyük olması ve onun inşasına sarf edilen emek (duvarların taş levhaları 20-70 km uzaklıktan getiriliyordu) Salbık'ta yüksek Çinli bir zatın, muhtemelen Tagar kültürüne ait olan kabile birliği reisinin gömüldüğünü kanıtlamaktadır.[14] Tuva'da (Arjan) ve Kazakistan'da (Besşatır, Issık) da benzer zadegan kurganları araştırılmıştır.

Tagar kültüründen olan diğer kişiler genelde büyük ve dayanıklı kabirlerde gömülüyordu. Bu dönemde, muhtemelen daha sonralar mumyalama için önyak oluşturan, ölünün cenazesini gömölünceye kadar bir müddet saklanması geleneği ortaya çıkmıştır.[15] Bazı abidelerde bu sürecin gelişim sırasını restore etmek mümkündür. Önceleri, gömme geleneğine ait mezarlarda kelleler ve belli bir süre mezar dışında saklanan, (çoğu zaman anatomik olmayan bir usulle) parçalara ayrılmış kemikler gömülüyordu (Tagar adası, Küçük İnya, Bazunuvo,

Kopevo vd.). Daha sonra, örneğin VIII. Tepsey Mezarlığı'nda, kemiklerin anatomik usulle gömülmesine gayret gösterilmiştir (Ancak bilgisizlik nedeniyle onlar karıştırılıyor ve farklı yerlere konuluyordu). Sonunda, cesedin tamamen çürümemesi için özel olarak omurgada açılmış delikler aracılığı ile onu ince çubuklarla bağlıyorlardı. Eller ve ayaklar da benzer çubuklarla bağlanıyordu (II. Medvedka, Mayak, III. Sabinka vd.). Vücut üzerindeki ameliyatlari tamamlayan bir sonraki aşama ölen kişinin yüz hatlarını saklamak için başta yapılan karmaşık ameliyatlardır. Ameliyatlari tam sırasının restorasyonuna yönelik özel araştırmalar bu ameliyatlari detaylı bir şekilde izlememize olanak sağlıyor:

Ölünün bedeninden yumuşak örtülerin ayrılması,
Yüz benzerliğinin sağlanmasıyla kilden başın hazırlanması,
Kemiklerin birbirine bağlanması ve mankenin "bedeninin" yapılması,
Kilden yapılmış başın "bedene" birleştirilmesi ve mankenin hazırlanması, onun renklenmesi ve giydirilmesi.

Vücut üzerindeki benzer karmaşık ameliyatlara bu dönemde Altay'da (Başadar, Pazırık),[16] Tuva'da (III. Urbyun, Balgazin vd.) ve Doğu Kazakistan'da da rastlanılmaktadır.[17]

Daha sonraki dönemde, özellikle Taştık kültüründe mumyalar değil, otla doldurulmuş kuklalar gömülüyordu. Onlara çeşitli giysiler giydiriliyor, deri balon şeklindeki başlarına boyanmış alçıdan maskeler takılıyor, içine ise ölünün yakılmış kemikleri bulunan torba konuluyordu.[18]

Tagar Dönemi'nin maddi kültür kaynakları çok değişiktir. Özellikle bronzdan yapılmış güzel aletler (on binlerle) yüksek düzeyde bronz imalini ve Bronz Dönemi'nden itibaren süregelen bu üretim alanındaki geleneklerin mevcutluğunu ispatlamaktadır.

Silahlar genelde üç kategoride toplanabilir: Hançerler, dövüş baltaları ve uçluklu oklar. Hançerler, saplarının alt ve üst kısımlarına göre değişik şekillerde olurdu: sapının alt kısmı haç şekilli olup üst kısmı giydirilmiş olan hançerler, sapının

alt kısmı kelebek şekilli olup üst kısmı değişik biçimlerde olan (ayrı ayrı kısımlara ayrılmış silindirik şekilli, halka şekilli, hayvan figürleri şeklinde) hançerler. Tagar kültürünün sonlarına doğru hançerlerdeki haç biçimi tedricen ortadan çıkmaya ve yerini yeniden düz biçimli demir hançerlere bırakmaya başladı. M.Ö. IV-III. yüzyıllarda hançerlerin şekilleri ebatları minyatür boyutlara dek küçülmüş, ancak resimleri değişmemiştir.

Tagar kültürü için dövüş baltaları da karakteristiktir. İlk dönemlerde bu baltaların, bir tarafı dairevi çekiç şekilli, diğer tarafı çokgenli kazma şekilli veya uzun zıvana üzerinde yerleşen mantara benzer kazma şekilli türleri vardı. Zaman geçtikçe zıvana kısaltılmaya, kazma ise hayvan figürleri şeklinde (keçi, geyik) yapılmağa başladı. Dövüş baltalarının kesici kısmı ayrıca mantar şekilli, yahut vahşi kuş başı veya yaban domuzu figürleri şeklinde hazırlanıyordu. Bazen baltaların zıvanaları üzerinde çok nefis şekilde yapılmış hayvan tasvirleri bulunuyordu.[19] Baltanın sapını takviye eden ve uçuna giydirilmiş uçluk çoğu zaman basit şekilde (koni şekilli, köşeli) oluyordu. Bazen ise hayvan figürlerine benzer veya kürek şekillilerine de rastlanmaktadır.

Temrenler değişik biçimlerde yapılmıyordu. Bunların sayısı diğer bölgelerdekine (Tuva, Kazakistan) oranla daha azdır. Söz konusu bölgelerde cesetlerin okluklarında bunların sayısı onlarla ve yüzlerledir. İlk dönemlerde uzun zıvana üzerinde iki levhalı ve çoğu zaman dikenli, daha sonraki türleri ise (M.Ö. VI-IV. yy.) üç köşeli, üçyelekli temrenler yapılmıyordu. Bunların geniş bir sınıflandırılması yapılmıştır.[20] Türlerin ayrılması yelek ve temrenin uçluğunun yapılmasına göredir.

İki-üç köşeli, bazen mermi şekilli, fakat genelde standart biçimde yapılan ve Neolot Dönemi'nden bilinen kemikten hazırlanmış türlere rastlanmaktadır. Yayın girişini çekerken parmağın zedelenmemesi öngörülen uçlukların yapılmasının en sert yayda bile kirecin sonuna kadar gerilmesine olanak sağlaması çok ilgi çekicidir. Oklukların kopçaları da standart biçimli olup, bazı durumlarda sarmal şekilli veya kuş gagası şeklinde yapılmıyordu.

İş aletleri sok sayılı ve bir hayli değişiktir. Sadece bıçakların bir kaç bin türü vardır. Onların gerçek anlamda sınıflandırılması ise gelecekte yapılacak bir iştir. Bıçakların birçok biçimleri birinden diğerine geçerken onların ayrı ayrı kısımları çok cüzi değişikliğe uğradıkları için bu sınıflandırmanın yapılması zordur. Tüm Tagar bıçaklarında kesici ağız aynıdır. Farklılık ise sadece saplarında görülmektedir. Sapların; halkalardan oluşmuş, küçük ve büyük delikli, kavis şekilli, hayvan figürleriyle süslenmiş ve çeşitli oyma işleri yapılmış vs. türleri vardır. Bazen bıçağın güzel gözükmesi için onu kalaylıyor ve çok ince kesici aletle üzerine hendesi desenler çiziyorlardı.

Bizler dört köşeli olup baş kısımları değişik şekillerde yapılıyordu. Erken dönemlerde çiviye benzer, daha sonralar iki başlı olarak yapılıyordu. Uzun, düz dörtgen ve trapez şekilli tartı taşlarına da rastlanıyor. Ağaç imali için uzun levha şekilli ve ağaç sap giydirilmesi için zıvanaları olan testereler kullanıyorlardı.

Oraklar hafifçe eğik olup teknik açıdan gelişmemiştir. Bu da çiftçiliğin gelişmediğinin bir göstergesidir. Höyüklerde bulunmuş çok sayıda hayvan kemiği ve hayvanlara sahipleri tarafından takılan çeşitli nişanlardan görüldüğü gibi, hayvancılık burada yüksek seviyede olmuştur. Bu nişanlar genelde çerçevelerin değişik biçimlerine göre ayrılıyordu.

Bronz imalatında kullanılan iş araçları genelde taştan olduğu gibi kil ve bronzdan yapılmış iki katlı dökme kalıplardan oluşmaktadır.[21] Dökmede kullanılan mandallar, borular, çemberler, ayrıca karmaşık sanatsal yapıya sahip bronz mamuller (gemler, sanat eserleri, kazanlar) gibi diğer gereçler kuşkusuz uzmanlaşmış ve çok gelişmiş bir üretim şeklinin mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim, Krasnoyarsk bölgesinin güneyinde bakır, kalay ve altın çıkarılan çok sayıda maden bulunmuştur.[22]

Çok sayıda bulunmuş at teçhizatı parçaları, tesadüfi bulgulara ait olmalarına rağmen çeşitli biçimlere sahip olmaları ve yüksek yapım kaliteleri Tagar toplumunda bu mamullerin büyük önem taşıdığını göstermektedir. Titiz araştırmalar sonucu

gemlerin ve gemin uçlarına monte edilen parçaların gelişimini izlemek mümkün olmuştur. M.Ö. IX. yüzyıla doğru daha eski üçdelikli boynuz şeklinde olan bu parçalar bronzdan yapılmağa başlanıldı. Bu dönemde gemler uçlardan eğik olup üzerinde ilave delik yapılıyordu. Söz konusu parçalar bu deliğe giydiriliyordu. Daha sonra M.Ö. VI-V. yüzyıllarda eğik gemlerin yerini uçlarına çift halkalı paçalar giydirilmiş tek halkalı gemler aldı.[23] Ayrıca gemler, dizgin kayışlarının kesiştiği değişik parçalar, askılar, boyun tokası vs. tümüyle geliyordu. Çok sayıda at teçhizatı eşyalarının bulunması ve kaya üzerindeki tasvirler Tagar kültüründe atçılığın çok önemli yere sahip olduğunu emin bir şekilde söylemememize olanak sağlamaktadır.

Kaplar kilden, ağaçtan yapılır ve bronzdan yapılıyordu. Özellikle mezarlardan bulunmuş kil kaplar, üzerlerinde az miktarda paralel çizileri, inci ve zikzaklı desenleri bulunan kavanoz şekilli standart biçime sahiptir. Tagar Dönemi'nin sonlarına doğru altlılığı bulunan ve tencere şekilli kaplar yaygınlaşmış, ayrıca sürahiler ortaya çıkmıştır. Seramiklerin rengi yakılma derecesiyle orantılıdır. Gri- sarımsı renklere daha çok rastlanılmaktadır. Bu da mamullerin ocaklarda özel olarak oksijen verilmeden dengesiz bir biçimde pişirildiğini göstermektedir. Çok çabuk bozulduklarından ağaç kaplara ender rastlanılmaktadır. Sadece sobalarda çok sayıda ağaç ve keresteden yapılmış kömürleşmiş eşyalara rastlanılmaktadır. Bunlar, muhtemelen göçebeler arasında yaygın olarak kullanılmış ağaçtan yapılmış dairevi, oval ve kare şekilli tepsiler ve küçük masalar, tencere şekilli kaplar ve kepçelerdir.[24]

Minusinsk havzasında ayrıca, çok sayıda altlıklı bronz dökme kazanlar da bulunmuştur. Bunlar çok küçüklerden (5 litreye kadar) başlamış devasa (bir kaç yüz litre) boyutlara kadar ebatlardadır. Onların yan tarafında genelde halat şekilli desen bulunmaktadır. Kulpları değişik biçimlerde olup (halka şekilli, hal şekilli, ilmek şekilli, mantar şekilli çıkıntıları bulunanlar ve bulunmayanlar, hayvan figürlüler), bunların evrimine göre kazanların sınıflandırılmasını yapmak

mümkündür.[25] Daha eski kazanların kulpları halka şekilli, daha sonrakilerinki ise ilmek şekillidir. “Tarihin babası” Heredot kurban geleneği ile ilgili olarak bu kazanlardan bahsetmektedir. Bunlar göçebe ortamda muhtemelen çok fonksiyonlu olarak kullanılmışlar. Nitekim bunların bazılarında ayinlerin yapıldığı alanların civarında rastlanılmaktadır.

Tuvalet eşyaları ya deri torbalarda (küçük çantalarda), ya da tahta kutularda saklanıyordu. Çok sayıda kemikten yapılmış ve figürlü taraklara, çok ender de olsa ağaçtan yapılanlara rastlanılmaktadır (Dalniy höyüğü). İlginç eşyalardan biri pergel şekilli desenlerle süslenmiş ve bir uçunda hayvan figürü bulunan taraktır. Bir arada bir kolye oluşturan bronz ve bikonik boncuklar ile camdan ve akik taşından yapılmış boncuklar çok yaygındır. Ölülerin baş giysileri ve giyimleri yarı sferik bronz (bazen altın folyo ile kaplanmış) figürlerle, göğüsleri levha şekilli taşlar ve hayvan başı şeklinde asmalarla süslenmiştir. Böylece, Tagar kültürüne ve komşu Orta Asya göçebe kültürlerine ait bulgular henüz oluşumlarının ilk aşamalarında (M.Ö. IX-VIII. yy.) gelişmiş kabir yapılarının, karmaşık gömme geleneği sisteminin ve gelişmiş silah, at teçhizatı ve sanat türlerinin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu Kuzey Karadeniz boyundaki benzer Saka tipi kültürlerden daha önceye tekabül etmektedir. Tagar kültürü bu dönemde olgun bir toplum örgütlenmesine sahip güçlü hayvancılık uygarlığını oluşturmuştur. Bu nedenle, Aristo ve Heredot’tan başlayarak çeşitli arkeolojik bulgulara dayanan araştırmacılar tarafından öne sürülen Avrupa erken Saka kültüründe Doğu Asya unsurlarının bulunmasına ilişkin tez giderek daha güncel konuma gelmektedir.[26]

Şunu da belirtmek gerekir ki, antropolojik tipe göre Tagarlar Avrupa ırkına mensupturlar ve Avrupa Sakalarına çok benzerdirler. Sadece Tagar Dönemi’nin sonlarına doğru Moğol ırkı karışımı artmaktadır.[27]

M.Ö. sonlarına doğru Tagar kültüründe ve toplumunda önemli değişiklikler olmuştur. Bunun birçok nedenleri vardır. Birincisi, bronz eşyalar yerini demir eşyalara bırakıyordu. İkincisi, gömütlerin yanı sıra büyük toprak mezarlıklar

meydana çıkmış ve gömme geleneği kısmen değişmiştir. Bu, muhtemelen daha çok Moğol karışımı olan nüfusun göçüyle bağlıdır. Göçebe halkların (Hunlar, daha sonra Göktürkler vd.) Orta Asya'dan doğuya, Karadeniz ve Merkezi Avrupa'ya kadar Büyük Göçü dönemi başlamıştır.

Prof. Dr. Nikolai BOKOVENKO,
Rusya Bilimler Akademisi Kültür Tarihi Enstitüsü / Rusya.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 1 Sayfa: 518-525

■ Kaynaklar:

- ◆ Adrianov A. V., 1906. Pisanitsa Boyarskaya, IRKSA. Vıp. 6. S. 55-59.
- ◆ Aiesksandrov S. V., Pauis E. D., Podoiskiy M. L. 2001. Drevnosti Askizskogo rayona Hakasii. Sankt-Peterburg.
- ◆ Aleksandrov V. P., 1974. Novie dannie o evropeoidnoy rase v Tsentralnoy Azii, Bronzovıy i jeleznıy vek Sibiri. Novosibirsk. S. 370-390.
- ◆ Bokovenko N. A., 1981. Bronzovie kotlı epohi rannih koçevnikov v aziatskih stepyah, Problemy zapadno-sibirskoy arheologii. Epoha jeieza. Novosibirsk. S. 42-52.
- ◆ Bokovenko N. A., Krasnienko S. V., 1988. Mogilnik Medvedka II, Pamyatniki arheologii v zone melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 23-45.
- ◆ Bokovenko N. A., Smirnov YU. A. 1998. Arheologičeskie pamyatniki dolinı Belogo Iyusa na severe Hakasii. Sankt-Peterburg. 94s.
- ◆ Bokovenko N. A., Moşkova M. G., Mogilnikov V. A. 1992 Osnovnie problemy v izučenii pamyatnikov skotovodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri i Zabaykalya, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa Aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 140-148.
- ◆ Vadetskaya E. B., 1986. Arheologičeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.
- ◆ Vadetskaya E. B., 1999. Taştıkskaya epoha v drevney istorii Sibiri. Sankt-Peterburg. 439s.
- ◆ Grişin YU. S., 1960. Proizvodstvo v tagarskuyu epohu, MIA. e

90. S. 116-206.

- ♦ Gryaznov M. P., 1939. Rannie kočevniki Zapadnoy Sibiri i Kazahstana, Istoriya SSSR s drevneyshih vremen do obrazovaniya drevnerusskogo gosudarstva. Čast I-II. M. -L. S. 399-413.
- ♦ Gryaznov M. P., 1947. Pamyatniki mayemirskogo etapa epohi rannih kočevnikov na Altae, KSIYMK. Vyp. 18. S. 9-17.
- ♦ Gryaznov M. P., 1968. Tagarskaya kultura, Istoriya Sibiri. T. 1. L. S. 187-196.
- ♦ Gryaznov M. P., 1979 Vvedenie, Kompleks arheologičeskikh pamyatnikov u gorı Tepsey na Enisee. Novosibirsk. S. 89-146.
- ♦ Iessen A. A., 1954. Nekotorie pamyatniki UŞ-UP vv. do n. e. na Severnom Kavkaze, Voprosı skifo-sarmatskoy arheologii. M. S. 112-131.
- ♦ Kiselev S. V. 1951 Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri, M. 643 s.
- ♦ İ+Kloçko V. M., Murzin V. YU. 1987b Etapı prodvijeniya protoskifov v stepnie rayony Vostočnoy evropı, Istoričeskie čteniya pamyati M. P. Gryaznova. Omsk. S. 169-170.
- ♦ Kozintsev A. G. 1977. Antropologičeskij sostav i proishojdenie naseleniya tagarskoy kultury. L.
- ♦ Kulemzin A. M. 1976. Tagarskie bronzovie nakonečniki strel, Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo.
- ♦ Kuroçkin G. N., 1988. Tagarskie kurganı v zone Novoselovskoy orositelnoy sistemı, Pamyatniki arheologii v zonah melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 5-22.
- ♦ Kuroçkin G. N., Subbotin A. V. 1993 Boevie čekanı (klevtsı) s golovkoy hişnoy ptitsı mejdu boykom i vtulkoy v aziatskoy i evropeyskoy častyah skifskogo mira (k probleme proishojdeniya i rasprostraneniya), Antičnaya tsivilizatsiya i varvarskiy mir. Ç. 2. Novoçerkassk. S. 59-64.
- ♦ Kızlasov L. R. 1969. Kto jil v Hakasii dve tısyacı let nazad, Nauka i jizn. e2. S. 93-96.
- ♦ Martinov A. I., 1979. Lesostepnaya tagarskaya kultura, Novosibirsk. 208 s.
- ♦ Piotrovskiy B. B. 1989. Skifı i Urartu, Vestnik Drevney Istorii. Moskva. e4.
- ♦ Potapov L. P., 1984. Geografičeskij faktor v traditsionnoy

kulture i bite tyurkoyaeiçnih narodov Sayano-Altayskogo regiona, Rol geografiçeskogo faktora v dokapitalistiçeskih obşestvah. L. S. 126-145.

♦ Savinov D. G., 1976. K voprosu o hronologii i semantike izobrajeniy na plitah ograd tagarskih kurganov (po materialam u gorı Tu ran), Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo. S. 57-72.

♦ Samaşev Z. S. 1992 Naskalnie izobrajeniya Verhnego Priirtışya Alma-Ata. 288s.

♦ Samaşev Z. S., Faizov K. Ş., Bazarbaeva G. A. 2001. Arheologiçeskie pamyatniki i paleopoçvy Kazahskogo Altaya. Almatı. 108s.

♦ Sovetova O. S. 1995. Petroglifı gorı Tepsey, Drevnee iskusstvo Azii. Petroglifı. Kemerovo. S. 33-54.

♦ Subbotin A. V. 2001. Dinamika razvitiya tagarskoy kultury. Sankt-Peterburg. 32s.

♦ Sunçugaşev YA. I., 1975. Drevneyşie rudniki i pamyatniki ranney metallurgii v Hakassko- Minusinskoy kotlovine. M. 173 s.

♦ Terenojkin A. I., 1976. Kimmeriytsı, Kiev. 223 s.

♦ Çlenova N. L., 1967. Proishojdenie i rannyya istoriya plemen tagarskoy kultury. M. 298s.

♦ Çlenova N. L., 1990. Tagarskaya kultura, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa aziatskoy çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 206-224.

♦ Çlenova N. L., 1972. Hronologiya pamyatnikov karasukskoy epohi, M. 248 s.

♦ Şer YA. A., 1980. Petroglifı Sredney i TSentralnoy Azii. M. 328 s.

♦ Bokovenko N. A. 1996 Asian influence on European Scythia, Ancient civilizations from Scythia to Siberian. Vol. III, 1. Leiden. P. 97-122.

♦ Bokovenko N. A. 1995 The Tagar Cuiture in the Minusinsk Basin, Nomads of the Eurasian Steppers in the Eariy Iron Age. Berkeiey, CA. P. 296-314.

♦ Chochorowski J. 1993 Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy erodkowej. Kraków. 327 s.

- ♦ Gryaznov M., 1969. South Siberia. Geneva. 152 p.
- ♦ Jettmar K. 1964 L'art des Steppes. Paris.
- ♦ Jettmar K. 1970 Cross-dating in Sentrai Asia. The Chronoiogy of the Karasuk and the scythian periods, Centrai Asiatic Journai. V. XIV, 4. Wiesbaden.
- ♦ Jettmar K. 1979 Die zentraiasiatistische Entstehung des Tierstiis. BAVA, 1. S. 145-158.
- ♦ Kossak G. 1987 Von der Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. Skythika. München.
- ♦ Sementsov, A. A., Zaitseva, G. I., Gorsdorf, J., Nagier, A., Parzinger, G., Bokovenko, N. A., Chugunov, K. V., Lebedeva, L. M. 1998 Chronoiogy of the buriai finds from the Scythian monuments in Southern Siberia and Centrai Asia//Radiocarbon. V. 40. No. 2. PP. 713-720. ASGE -Arheologičeskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja. L.

■ Dipnotlar:

- [1] Potapov L. P., 1984. Geografičeskiy faktor v traditsionnoy kulture i bite tyurkoyazeiçnih narodov Sayano-Altayskogo regiona, Rol geografičeskogo faktora v dokapitalističeskih obşestvah. L. S. 126-145, s. 132.
- [2] Gryaznov M. P., 1947. Pamyatniki mayemirskogo etapa epohi rannih kočevnikov na Altae, KSIYMK. Vip. 18. S. 9-17; Kiselev S. V. 1951 Drevnyaya istoriya YUjnoy Sibiri, M. 643 s.
- [3] Gryaznov M. P., 1939. Rannie kočevniki Zapadnoy Sibiri i Kazahstana, Istoriya SSSR s drevneyşih vremen do obrazovaniya drevnerusskogo gosudarstva. Çast I-II. M. -L. S. 399-413.
- [4] Subbotin A. V. 2001. Dinamika razvitiya tagarskoy kulturi. Sankt-Peterburg. 32s.
- [5] Gryaznov M. P., 1979 Vvedenie, Kompleks arheologičeskih pamyatnikov u gori Tepsey na Enisee. Novosibirsk. S. 89-146.
- [6] Vadetskaya E. B., 1986. Arheologičeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.; Bokovenko N. A., Krasnienko S. V., 1988. Mogilnik Medvedka II, Pamyatniki arheologii v zone melioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 23-45.; Bokovenko N. A., Moçkova M. G., Mogilnikov V. A. 1992 Osnovnie

problemi v izučeníi pamyatnikov skotovodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri i Zabaykalya, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa Aziatskoy časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 140-148.; Bokovenko N. A., Smirnov YU. A. 1998. Arheologičeskie pamyatniki dolini Belogo lyusa na severe Hakasii. Sankt-Peterburg. 94s.; Alesksandrov S. V., Pauls e. D., Podolskiy M. L. 2001. Drevnosti Askizskogo rayona Hakasii. Sankt-Peterburg.

[7] Sementsov, A. A., Zaitseva, G. I., Gorsdorf, J., Nagler, A., Parzinger, G., Bokovenko, N. A., Chugunov, K. V., Lebedeva, L. M. 1998 Chronology of the burial finds from the Scythian monuments in Southern Siberia and Central Asia, Radiocarbon. V. 40. No. 2. PP. 713-720.

[8] Martınov A. I., 1979. Lesostepnaya tagarskaya kultura, Novosibirsk. 208 s.

[9] Çlenova N. L., 1990. Tagarskaya kultura, Arheologiya SSSR. Stepnaya polosa aziatskoy časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. M. S. 206-224.; Alesksandrov S. V., Pauls e. D., Podolskiy M. L., a.g.e., Şekil 43.

[10] Gryaznov M. P., 1968. Tagarskaya kultura, Istoriya Sibiri. T. 1. L. S. 187-196.; Vadetskaya E. B., 1986. Arheologičeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.

[11] Şer YA. A., 1980. Petroglifı Sredney i TSentralnoy Azii. M. 328 s.

[12] Savinov D. G., 1976. K voprosu o hronologii i semantike izobrajeniy na plitah ograd tagarskih kurganov (po materialam u gorı Tu ran), Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo. S. 57-72.; Samaşev Z. S. 1992 Naskalnie izobrajeniya Verhnego Priirtışya. Alma-Ata. 288s.; Sovetova O. S. 1995. Petroglifı gorı Tepsey, Drevnee iskusstvo Azii. Petroglifı. Kemerovo. S. 33-54.

[13] Kiselev S. V. 1951 Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri, M. 643 s.; Gryaznov M. P., 1968. Tagarskaya kultura, Istoriya Sibiri. T. 1. L. S. 187-196; Vadetskaya E. B., 1986. Arheologičeskie pamyatniki v stepyah Srednego eniseya. L. 179 s.

- [14] Vadetskaya, a.g.e., s. 85.
- [15] Kuzmin N. YU., Varlamov O. B., 1988. Osobennosti pogrebalnogo obryada plemen Minusinskoy kotlovinina rubeje er: opit rekonstruktsii, Metodicheskie problemi arheologii Sibiri. Novosibirsk. S. 146-155.
- [16] Polosmak N. V. 2001. Vsadniki Ukoka. Novosibirsk. 336s.
- [17] Samaşev Z. S., Faizov K. Ş., Bazarbaeva G. A. 2001. Arheologicheskie pamyatniki i paleopoçvy Kazahskogo Altaya. Almatı. 108s.
- [18] Kızlasov L. R. 1969. Kto jıl v Hakasii dve tısaçı let nazad, Nauka i jizn. e2. S. 93-96; Vadetskaya E. B., 1999. Taştıkskaya epoha v drevney istorii Sibiri. Sankt-Peterburg. 439s.
- [19] Çlenova N. L., 1967. Proishojdenie i rannyaya istoriya plemen tagarskoy kultury. M. 298s.
- [20] Çlenova, a.g.e.; Kulemzin A. M. 1976. Tagarskie bronzovie nakoneçniki strel, Yujnaya Sibir v skifo-sarmatskuyu epohu. Kemerovo.
- [21] Grişin YU. S., 1960. Proizvodstvo v tagarskuyu epohu, MIA. e 90. S. 116-206.
- [22] Sunçugaşev YA. I., 1975. Drevneyşie rudniki i pamyatniki ranney metallurgii v Hakassko- Minusinskoy kotlovine. M. 173 s.
- [23] Çlenova N. L., 1972. Hronologiya pamyatnikov karasukskoy epohi, M. 248 s; Bokovenko
- [24] Kuroçkin G. N., 1988. Tagarskie kurganı v zone Novoselovskoy orositelnoy sistemı, Pamyatniki arheoiogii v zonah meioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 5-22 Şekil 14; Bokovenko N. A., Krasnienko S. V., 1988. Mogiınik Medvedka II, Pamyatniki arheoiogii v zone meioratsii Yujnoy Sibiri. L. S. 23-45, Şekil 10-11.
- [25] Bokovenko N. A., 1981. Bronzovie kotlı epohi rannih koçevnikov v aziatskih stepyah, Problemy zapadno-sibirskoy arheoiogii. Epoha jeieza. Novosibirsk. S. 42-52.
- [26] Iessen A. A., 1954. Nekotorie pamyatniki UŞ-UP vv. do n. e. na Severnom Kavkaze, Voprosı skifo-sarmatskoy arheoiogii. M. S. 112-131; Jettmar K. 1964 L'art des Steppes. Paris.;

Jettmar K. 1970 Cross-dating in Sentrai Asia. The Chronoiogy of the Karasuk and the scythian periods, Centrai Asiatic Journai. V. XIV, 4. Wiesbaden; Jettmar, K. 1979 Die zentraiasiatishie Entstehung des Tierstiis. BAVA, 1. S. 145-158; Terenojkin A. I., 1976. Kimmeriytsı, Kiev. 223 s.; Kossak G. 1987 Von der Anfangen des skytho-iranischen Tierstiis. Skythika. München; Kločko V. M., Murzin V. YU. 1987a O vzaimodeystvii mestnih i privnesennih elementov skifskoy kultury, Skifi Severnogo Priçernomorya. Kiev. S. 12-19; Piotrovskiy B. B. 1989. Skifi i Urartu, Vestnik Drevney Istorii. Moskva. e4; Aieksandrov V. P., 1975. K paieoatropoiogii Gornogo Aitaya v epohu rannego jeieza, Arheoiogiya Severnoy i TSentrainoy Azii. Novosibirsk. S. 175-178; Kuroçkin G. N., Subbotin A. V. 1993 Boevie çekanı (klevtsı) s golovkoy hişnoy ptitsı mejdu boykom i vtulkoy v aziatskoy i evropeyskoy çastyah skifskogo mira (k probleme proishojdeniya i rasprostraneniya), Antiçnaya tsivilizatsiya i varvarskiy mir. Ç. 2. Novoçerkassk. S. 59-64; Chochorowski J. 1993 Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy erodkowej. Kraków. 327 s;.

[27] Kozintsev A. G. 1977. Antropologiçeskiy sostav i proishojdenie naseleniya tagarskoy kultury. L. Taryhy makalalar